

BONDESTANDENS PETITIONER MELLE ENEVÆLDE OG REPRÆSENTATIV POLITIK LANDBEFOLKNINGENS PETITIONER TIL STÆNDERFORSAMLINGERNE 1835-1846

I 1835 igangsatte danske bønder en petitionsbevægelse, som skulle blive startskuddet til udviklingen af en dansk bondepolitisk bevægelse. Adressebevægelsen i 1844 fremhæves ofte som et vendepunkt for den tidlige politiske bondebevægelse, men i denne artikel skal jeg argumentere for, at adressebevægelsen i 1844 blot var en begivenhed i et langt større fænomen, som til dels lå i forlængelse af enevældens supplikultur og dels repræsenterede et nybrud i retningen af moderne politik.

At petitionere vil sige at man sender et brev, en bøn, en klage, en forespørgsel eller henvender sig mundtligt med samme til en autoritet eller myndighed. 1830- og 1840'ernes petitionskultur er beslægtet med lignende fænomener både tilbage og frem i tid, som kendes under navne som bønsskrift, gravamina, supplikker og underskriftsindsamlinger. Petitionskultur kan vi finde spor af i forskellige udtryk fra antikken til idag og på alle kontinenter.¹ I denne artikel bruger jeg begrebet petition, hvilket afspejler at Stænderforsamlingerne anvendte petitionsbegrebet som samlebetegnelse for de skrivelser, de modtog fra befolkningen. Jeg anvender imidlertid også beslægtede begreber som adresse og andragende, hvilket afspejler, at man i samtiden også anvendte disse betegnelser i flæng.

Artiklen vil undersøge, hvordan petitioner blev anvendt af bondestanden i perioden 1835-1846 med fokus på petitioner til de rådgivende stænderforsamlinger i Roskilde og Viborg. Jeg skal argumentere for, at deltagelse i og organisering af petitioner var en praksis, som muliggjorde politisk deltagelse, også for den ikke-stemmeberettigede del af bondestanden, i den sene enevælde. Petitionsaktiviteten blev et omdrejningspunkt for politisk aktivitet i bondestanden i 1830'erne og 1840'erne.

Artiklen bygger på indsamlet materiale af petitioner til stænderforsamlingerne i Roskilde og Viborg, som er arkiveret hos Rigsarkivet samt andet materiale primært Stændertidende og *Almuevennen*.² Jeg har indsamlet 281 petitioner fra det område, som

¹ Ben-Bassat: *Petitioning the Sultan*; Costa: "Identity"; Jaffe: "The Languages of Petitioning"; De og Travers: "Petitioning"; Miller: "Petitions", 123-164.

² De fleste petitioner fra bondestanden finder man i den samling af petitioner, som ikke førte til etablering af en kommission. Disse findes i arkivet til stænderforsamlingerne i arkivserierne: "Private andragender" og "Private forslag og andragender". Derudover kan man også finde petitioner indlagt i komitéarbejder, hvor de har været inddraget. Sidstnævnte kan findes på tværs af arkivet til stænderforsamlingerne.

stænderforsamlingerne dækkede i kongeriget, dvs. Sjælland og øerne samt Nørrejylland. Jeg inkluderer petitioner afsendt fra grupper af landbefolkningen, som boede på og dyrkede op til 12 tønder upriviligeret hartkorn, hvilket jeg efter Jacob Mandix betegner samlet som bønder og bondestanden.³ Petitionerne er samlet i en database, som er under fortsat udarbejdelse.⁴

I artiklens første del argumenterer jeg for, at introduktionen af stænderforsamlinger i 1834 betød en ændring i enevældens supplikultur. Det er artiklens tese, at bondeaktører er oversete i den politiske historieskrivning for perioden, og at bondepetitionerne giver os en unik mulighed for at nærme os den politiske tænkning og argumentation, der cirkulerede i landbefolkningen. I anden del af artiklen argumenterer jeg for, at bondepetitionerne på en gang er præget af et underdanigt sprog, der afspejler enevældens magtstrukturer, og samtidig eksperimenterer med et sprog, der forlader de ydmyge fraser og i stedet stiller krav til myndighederne og taler ud fra en italesættelse af egne rettigheder. Dette påvises i en undersøgelse af, hvordan bondepetitionerne benytter sig af kongefiguren retorisk. Afslutningsvis diskuterer jeg, om den kongetro, der udtrykkes i petitionerne, er reel eller instrumentel.

Eksisterende forskning

Denne artikels emne berører to grene af historiefaget, studiet af petitioner og petitionskultur i historien samt 1800-tallets politiske historie, særligt landbefolkningens politiske deltagelse.

Petitionskultur har interesseret historikere længe. Inden for de seneste år synes der at være opstået fornyet interesse for petitionshistorie både i Danmark og internationalt. Studier af Andreas Würzler, Beat Kümin, David Zaret og i skandinavisk sammenhæng Steinar Supphellen og Kari Helgesen samt et temanummer af *International Review of Social History*

³ Jvf. Mandix' definition af bondestanden. Denne inkluderede i øvrigt også de som arbejdede med håndværk knyttet til landbruget og på landet tilladte håndværk. Mandix: *Haandbog i den danske Landvæsensret* (1813) citeret i Skovgaard-Petersen, *Tiden 1814-1864*, 11.

Jeg forholder mig ikke nærmere til interessemodsætninger indenfor bondestanden i denne artikel. I det indsamlede materiale findes der både petitioner, som taler ud fra gårdmændenes og husmændenes interesser, men også en stor mængde petitioner, som taler på vegne af 'beboerne' i et område og er underskrevet af både gårdmænd og husmænd. Det vil være for omfattende at inkludere dette perspektiv i nærværende artikel, men her er rum for mere forskning.

Det ville i øvrigt have været spændende at inkludere petitioner til hertugdømmernes stænderforsamlinger også. Når dette ikke er gjort skyldes det hensyn til tid og plads, men her er absolut også rum for mere forskning.

⁴ I afsnittet "Petitioner til Stænderforsamlingerne" præsenterer jeg nogle generelle observationer på baggrund af det samlede materiale. Fra afsnittet "Politisk sprog i bondepetitionerne" og frem bevæger jeg mig videre og foretager en kvalitativ analyse af tendenser i sprogbrugen i det samlede materiale. I disse afsnit vil jeg fremdrage eksempler fra udvalgte petitioner til at illustrere og diskutere sprog og argumentationsformer, som bondepetitionerne anvendte. Jeg har i en anden sammenhæng diskuteret hvordan petitionerne blev behandlet i Stændersalen i Roskilde, herunder hvorfor nogle blev læst højt der. Nørgaard: "Speaking through Petitions", 90-109.

fra 2001 har påvist potentialet i petitioner som historisk kildemateriale.⁵ I 2018-19 tematiserede et internationalt forskningsprojekt petitioner og petitionspraksis fra Middelalderen til idag.⁶ Ud af dette netværk springer også et temanummer af *Social Science History* fra 2019 ”The Transformation of Petitioning”.⁷

Henry Miller, Richard Huzzey med flere har i de seneste år argumenteret for, at man i det lange 19. århundrede kan identificere det, de kalder ’masse-petitionens’ æra.⁸ Mellem 1780 og 1914 identificerer Miller således en eksplotion i antallet af petitioner og i antallet af underskrifter på de enkelte petitioner. Dette er en udvikling som kan identificeres i mange vesteuropæiske stater og i Nordamerika.⁹ René Karpantschof og Flemming Mikkelsen har i en artikel om petitioner i 1800-tallets Danmark foretaget en kvantitativ undersøgelse af petitioner til de folkevalgte forsamlinger mellem 1835 og 1899. Artiklens resultater stemmer godt overens med Millers tese, og bekræfter at petitioner var en yderst populær deltagelsesform for den danske befolkning, og at der især var en stigning i antallet af underskrifter per petition gennem den undersøgte periode.¹⁰

Stigningen i petitioner og underskrifter i det lange 19. århundrede fulgtes, ifølge Miller, af en øget organisering af civilsamfundet, herunder opkomsten af adressebevægelser, som organiserede store petitionskampagner, der søgte at udbrede petitionen og samle så mange underskrifter som muligt. Massepetitionens æra og udviklingen af adressebevægelser var tæt knyttet til udviklingen af foreninger og politiske bevægelser som i nogle tilfælde udviklede sig til politiske partier.¹¹ Denne artikel supplerer denne litteratur med studiet af de første massepetitioner i Danmark. I en international kontekst er det interessant, at Danmarks første adressebevægelser udgik fra bondestanden, da de store petitionskampagner, som kendes fra udlandet, typisk var drevet frem af aktører, som tilhørte radikale eller liberale grupper i den urbane middel- eller underklasse.

I dansk forskning har særligt enevældens petitionskultur vundet interesse. En række norske studier har undersøgt petitionskulturen i den dansk-norske enevælde med fokus på den

⁵ Blickle: *Gemeinde und Staat*; Kümin og Würgler: ”Petitions, Gravamina”; Nubola og Würgler: *Operare la resistenza*; ; van Voss: ”Introduction”; Würgler: ”Voices from Among the ’Silent Masses’”; Zaret: *Origins of Democratic Culture*.

⁶ ”Petitions and Petitioning from the Medieval Period to the Present”: <https://gtr.ukri.org/projects?ref=AH%2FR008868%2F1#/tabOverview> (06.07.2023).

⁷ Miller: ”Introduction”, 409-429.

⁸ Agnes: ”A Chartist Singularity”, 51-67; Carpenter og Brossard: L’eruption patriote”, 453-485; Huzzey og Miller: ”Petitions”, 123-164; Janse: ”What Value”, 509-530; Miller: ”Petition!”, 43-61; Miller: ”Introduction”, 409-429; Poole, ”Petitioners and Rebels”, 553-579.

⁹ Miller: ”Introduction”, 409-429.

¹⁰ Karpantschof og Mikkelsen: ”Petitioner, adresser og demokrati”.

¹¹ Miller: ”Introduction”, 409-429.

norske befolknings brug af petitionsretten,¹² mens studier af Michael Bregnsbo og Thomas Munck har undersøgt den danske befolknings brug af supplikker.¹³ To nye forskningsprojekter tematiserer endvidere 1700-tallets supplik- og klagekultur.¹⁴

Udviklingen af en bondepolitisk bevægelse i 1840'erne er en integreret del af dansk politisk historie. Alligevel findes der ikke mange studier, som behandler bønder som politiske aktører, der tænkte og handlede politisk. Vi ved derfor mindre om, hvilke politiske ideer og praksisser bondestanden eksperimenterede med i samme periode.

Dette kommer bl.a. til udtryk ved, at aktører som faktisk tilhørte bondestanden er noget oversete i den politiske historie. Således synes primært husmanden Peter Hansen fra Lundby og gårdejer Ole Kirk at have vundet interesse, mens de øvrige aktører, som fremhæves i behandlingen af den bondepolitiske bevægelse, er prokurator Balthasar Christensen, officer A.F. Tscherning, skomager I.A. Hansen, skolelærer Rasmus Sørensen, fabrikant J.C. Drewsen og skolelærer Asmund Glerup.¹⁵ Når bondeaktører optræder, fungerer de ofte som statister i fortællingen om de store politiske personligheder, som ellers tegnede perioden.

Der findes naturligvis en mængde studier, der har undersøgt bondestanden og bondesamfundet fra et kulturelt og socialhistorisk perspektiv,¹⁶ ligesom studier af Hans Jensen, Erik Stig Jørgensen og Claus Bjørn undersøger den politiske udvikling fra en landboorienteret vinkel.¹⁷ Heraf står Hans Jensens studier af stænderforsamlingernes historie samt *Dansk Jordpolitik* bind 2 stadig som de grundigste studier af 1830'ernes og 1840'ernes landbopolitiske historie.

Med undtagelse af studier af Peder Hansens aktiviteter, beskrives bondestanden og bondeaktører i denne periode typisk som nogle, der ikke evner at tænke eller bedrive politik på andet end et helt basalt niveau. Hos Hans Jensen beskrives bønderne på stænderforsamlingerne (altså de stænderrepræsentanter som faktisk tilhørte bondestanden)

¹² Helgesen: "Supplikker"; Helgesen: "Supplikken"; Maliks: *Vilkår for offentlighed*, 75-83, 156-184; Rian: *Sensuren i Danmark-Norge*, 524-574; Supphellen: "Supplikken".

¹³ Bregnsbo: *Folk skriver til kongen*; Munck: "Petitions".

¹⁴ "Making the 18th Century Accessible":

https://www.carlsbergfondet.dk/da/Bevillingshaver/Formidling/Bevillingsoversigt/CF20_0228_Nina-Javette-Koefoed (05.05.2023); "Copenhagen Complains: The Culture of Complaint and the Making of Eighteenth Century Urban Order": <https://saxoinstitute.ku.dk/research/history/copenhagen-complains/> (05.05.2023).

¹⁵ Andersen: "Den 'fule folkefører'"; Knudstorp: "Bondevenerne"; Stender Pedersen: "Peder Hansen" (Knudstorp beskæftiger sig dog med Bondevenerne i 1850'erne); Vammen: *Den tomme stat*.

¹⁶ Litteraturen er alt for righoldig til at kunne listes op her, se bl.a.: Skrubbeltrang: *Den danske bonde*; Skrubbeltrang: *Den danske Husmand*; Henningsen: *I sansernes vold*; Kristensen: "Bonden og 'de andre'"; Christiansen: *A manorial world*.

¹⁷ Bjørn: "De danske cahiers"; Bjørn: *Bonde, Herremand, Konge*; Bjørn "Landbruget 1830-1860"; Clemmensen: "Peder Hansen"; Jensen: *De danske I*; Jensen: *De danske II*; Jensen: *Dansk Jordpolitik II*; Jensen: "Bondecirkulæret"; Jørgensen: "Hoverispermålet"; Jørgensen: "Venstres organisationshistorie". Claus Bjørns *Bonde, Herremand, Konge* beskæftiger sig primært med 1700-tallet.

som nogle, der kun i få tilfælde turde tage ordet i stændersalen og ofte gjorde en uheldig figur, når de forsøgte.¹⁸ Claus Bjørn betegner i *Bonde, Herremænd, Konge* bondepolitikken i 1700-tallet som ”traditionel”, hvor bondens aktiviteter var kortsigtede, rettet mod den umiddelbare situation og ikke sigtede til mere generelle samfundsændringer.¹⁹ Han argumenterer for, at man i 1840’erne kan finde elementer af noget, der tyder på langsomme ændringer i retning af en politik, som netop søger samfundsmæssige forandringer. Niels Clemmensen har i en kommentar til dette fremhævet netop Peter Hansen som et udtryk for ”1840’ernes omformning af bondeholdningen” væk fra den traditionelle bondepolitiske adfærd som Bjørn identificerer i 1700-tallet.²⁰

Endelig behandler Peter Henningsen bondepolitik i *Dengang vi var bønder*. Her påpeger han på den ene side, at der i 1840’erne opstod en bondebevægelse med folkemøder, petitioner til kongen og indlæg på stænderforsamlingerne, men at der samtidig var mangel på samarbejde og politisk kunnen i bondestanden: ”Den gamle tids bønder havde uhyre svært ved at stå sammen om et fælles mål, for man ville så grumme nødig gøre noget, der måske kunne gavne naboen mere end én selv. Selviskhed og insisteren på egne fordele er faktisk et træk, der går igen og igen, når man læser bondebeskrivelser fra 17- og 1800-tallet.”²¹

Denne karakteristik står i kontrast til det indtryk man får ved læsning af petitioner indbragt til stænderforsamlingerne i 1830’erne og 1840’erne. Tværtimod skal jeg i denne artikel argumentere for, at bondestandens petitionsvirksomhed vidner om en organiseret bondebevægelse allerede i 1830’erne, som eksperimenterede med udviklingen af politisk argumentation og med måden man kunne drive politik på. Som vi skal se, var dette en aktivitet som greb langt udover de individuelle eller rent lokale forhold.

Petitioner i Danmark i den sene enevælde

Retten til at supplikere var indskrevet i *Danske Lov* á 1683. Denne indeholdt en detaljeret beskrivelse af, hvordan supplikker skulle administreres.²² Både Bregnsbo og Munck finder, at mængden af petitioner steg støt gennem 1700-tallet, og at embedsmænd udgjorde den største gruppe supplikanter i denne periode. Bønder udgjorde bare mellem 2 og 7 % af supplikanterne indtil 1795, konkluderer Bregnsbo.²³ Claus Bjørn har i sit studie af ”de danske

¹⁸ Jensen: *De danske*, 366-367, 444; Jensen: *De danske II*, 245-248.

¹⁹ Bjørn: *Bonde, Herremænd, Konge*, 72-76.

²⁰ Clemmensen: ”Peter Hansen”, 673.

²¹ Henningsen: *Dengang vi var bønder*, 113-116.

²² *Danske Lov*, første bog, kapitel 26. For en detaljeret undersøgelse af *Danske Lov* og supplikinstitutionen se Munck: ”Petitions”, 379ff.

²³ Bregnsbo: *Folk skriver til kongen*, 38, 87-96; Munck: ”Petitions”, 380-83.

cahiers” også fundet, at bondesupplikker udgør en minoritet i det samlede supplikmateriale i anden halvdel af 1700-tallet. Han bemærker, at supplikker fra bønder i 1700-tallet i hovedsagen var andragender fra enkeltpersoner, som ansøgte om dispensationer for indgåelse af ægteskab, hjælp efter brand og lignende. Bjørn identificerer dog en stigning i antallet af kollektive supplikker fra bondestanden i 1760’erne, hvor de første landbokommissioner synes at have igangsat en øget aktivitet.²⁴

Sammenholder vi Bregnsbo og Bjørns analyser, finder Bjørn på den ene side en stigning i kollektive supplikker fra bønder, der gik sammen om en petition og som gruppe supplikerede om fx en lettelse af hoveriet, at bestemte arealer måtte udskiftes mm. Bregnsbo finder en lille stigning i andelen af supplikker fra landbefolkningen generelt. Bregnsbos analyse bygger på punktnedslag hvert tiende år i den undersøgte periode, mens Bjørn identificerer supplikaktivitet på tidspunkter, hvor nye forordninger o.lign. blev offentliggjort. På den baggrund er det nærliggende at forestille sig, at der var en øgning i supplikaktiviteten i bondebefolkningen fra 1760 og frem, og at denne udformede sig som aktivitet, hvor bønderne i et bestemt område fandt sammen om en kollektiv petition – men at denne aktivitet ikke var konstant og kun knyttet til bestemte begivenheder, hvorfor den tilfældigvis ikke har givet udslag i Bregnsbos analyse. Samtidig antyder Bjørns studie, at aktiviteten ikke var spredt over hele landet, men havde en højere koncentration i udvalgte egne.²⁵ Der er et åbent lyst behov for mere systematiske studier for at komme dette nærmere.

Ligeledes er der et hul i forskningen mellem år 1800 og 1835, hvor vi ikke ved hvordan petitionskulturen udvikledes. For perioden 1835-1899 findes førnævnte artikel af Karpantschov og Mikkelsen, som beskæftiger sig med den samlede befolknings brug af adresser. Jeg skal i det følgende give en karakteristik af hvordan supplikskulturen ændredes med introduktionen af de rådgivende stænderforsamlinger i Danmark fra 1831/1834.

Stænderforsamlingerne og petitionskultur

Introduktionen af stænderforsamlinger i kongeriget var teoretisk ikke i konflikt med enevælden, stænderforsamlingerne var rådgivende.²⁶ I stænderforfatningen 1834 § 68 blev det introduceret, at befolkningen fik mulighed for at sende andragender til deres valgdistrikts stænderrepræsentant, og at repræsentanten herefter var forpligtet til at frembringe andragendet for stænderne og støtte det, såfremt han var enig med dets indhold. Dette var en

²⁴ Bjørn: ”De danske cahiers”, 148.

²⁵ Bjørn: ”De danske cahiers”, 150-152.

²⁶ Jensen: *De danske I*, 259-260.

rettighed, som gjaldt alle beboere i et valgdistrikt og ikke bare de, som havde valgret til stænderforsamlingerne.²⁷

Organiseringen af stænderforsamlingernes arbejde synes at være influeret af enevældens suppliks-system. Stænderforsamlingerne havde til opgave at behandle forslag, som var dem pålagt af regeringen, men derudover havde forsamlingen også mulighed for at sende petitioner til kongen. Stænderforsamlingernes petitioner til kongen indholdt forslag, som forsamlingen ønskede regeringen skulle behandle. Petitionerne til kongen kunne enten være resultat af sager rejst af de stændervalgte eller af petitioner indkommet fra befolkningen, som forsamlingen da valgte at tage op til behandling.²⁸

Således kunne befolkningen altså indbringe petitioner til stænderforsamlingen, som så igen kunne indbringe petitioner til kongen. Det er nærliggende at tro, at denne organisering af stænderforsamlingerne netop byggede på de eksisterende principper for supplikering, hvormed stænderforsamlingerne altså lovligt kunne indbringe forslag til regeringen uden at det teoretisk udfordrede enevælden – det var jo bare supplikker.

Mens det på den ene side kan fremstå som om stænderforsamlingerne præsenterede en kontinuitet i enevældens supplikkultur, introducerede stænderforsamlingerne på den anden side et afgørende brud, idet man introducerede et element af repræsentation til den eksisterende supplikkultur. Således introduceredes i 1834 stænderrepræsentanten for et valgdistrikt som en person, der kunne frembringe ens petition for forsamlingen og tale ens sag. Før 1834 havde det i praksis ofte været kongens embedsmænd i det lokale samfund, som på vegne af kongen havde modtaget og behandlet supplikker. Alle indbyggere havde i tilfælde af konflikt med lokale myndigheder haft mulighed for at supplikkere kongen direkte.²⁹ Hermed havde kongen stået som en garanti for den enkelte mod overgreb fra lokale og regionale embedsmænd. Med stænderforsamlingernes indførelse introducerede man derimod dels den stændervalgte som en person, man kunne petitionere og som kunne tale ens sag overfor stænderforsamlingen, og dels stænderforsamlingen, der som helhed kunne tale befolkningens sag overfor kongen. Med indførelsen af stænderforsamlingerne ændredes altså enevældens petitionskultur i retning af et system, der tager udgangspunkt i et princip om repræsentation.

²⁷ Jensen: *De danske Stænderforsamlinger I*, 266.

²⁸ *Tidende*, Roskilde 1838, I-VIII. Tilsvarende oversigter findes i de øvrige årgange af *Stændertidende* for både Roskilde og Viborg.

²⁹ Munck: "Petitions", 380-81.

Petitioner til stænderforsamlingerne

Allerede ved første de første stændermøder i 1835 og 1836 indkom der mere end 100 petitioner fra bondestanden til begge forsamlinger i Roskilde og Viborg.³⁰ Denne tendens fortsatte på de øvrige stænderforsamlinger mellem 1838 og 1846 med nogen variationer fra år til år, hvor der særligt i 1844 indkom mange petitioner.³¹ Her kan vi altså identificere en afgørende forskel mellem petitionsaktiviteten i 1760'erne og i 1830'erne og 1840'erne. Hvor den kollektive petitionsaktivitet i anden halvdel af 1700-tallet synes at have været lejlighedsvis og knyttet til bestemte begivenheder ofte landboreformer, synes aktiviteten fra 1835 at have været mere konstant. Aktiviteten var ganske vist svingende fra stændersession til stændersession, men der indkom petitioner angående landboforhold fra bondestanden til alle stændersessioner fra 1835 og frem.³² Dette afspejler også en generel ændring i den politiske kultur, hvor etableringen af stænderforsamlingerne medførte udviklingen af en offentlig politisk sfære med en generel stigning i samtaler om politiske og samfundsmæssige forhold, udvidet publikationsvirksomhed etc.

Initiativet til petitionsaktiviteten synes i de første stændersessioner at komme fra bønder, som var valgt som repræsentanter for de mindre landejendomsbesiddere til Roskilde stænderforsamling. Nogle af disse deltog aktivt i indsamling af petitioner, som de bragte med sig til den første stændersamling.³³ Sognefoged Hans Christensen, som var valgt for de mindre landejendomsbesiddere i 14. valgdistrikt på Fyn og mindre øer skriver stolt hjem til sin familie, at han med 424 underskrifter har samlet flere underskrifter end nogen anden bonderepræsentant.³⁴ I valgdistrikter, hvor man ikke havde en initiativrig repræsentant, synes initiativet at komme fra bønderne selv på baggrund af rygter. Således skriver fx bønder fra Tølløse gods i Holbæk amt, at de har hørt, at stænderforsamlingerne skal behandle hvorvidt de hoverigørende fæstebønders kår kan mildnes ved lov: "Uvis om og hvorvidt dette os forebragt har Hjemmel i Sandhed" vover de alligevel sende et andragende med oplysning om deres hoveri.³⁵

Det er ikke lykkedes mig at finde tegn på, at stænderdeputerede for Viborg stænderforsamling tog initiativ til en tilsvarende aktivitet i Nørre-Jylland, men herfra indkom

³⁰ *Tidende*, Roskilde 1835-36, 2186-7; *Tidende*, Viborg 1836, 166-7.

³¹ *Tidende*, Viborg 1836, I-VIII; *Tidende*, Viborg 1838, I-VIII; *Tidende*, Viborg 1840, I-XII; *Tidende*, Viborg 1842, I-X; *Tidende*, Viborg 1844, I-XX; *Tidende*, Viborg 1846, 1-7; *Tidende*, Roskilde 1835-36, I-VIII; *Tidende*, Roskilde 1838, I-VIII; *Tidende*, Roskilde 1840, I-VIII; *Tidende*, Roskilde 1842, I-VII; *Tidende*, Roskilde 1844, I-VIII; *Tidende*, Roskilde 1846, I-VII.

³² *Ibid.*

³³ Jørgensen: "Hoverispørgsmålet", 207-213.

³⁴ Dissing: "Sognefoged", 113.

³⁵ Petition fra Tølløse Gods' bønder, 15. december 1835. Rigsarkivet (RA) TE15-7.

der en lige stor mængde petitioner angående hoveriet. Den første stændersamling i Viborg samledes fra april 1836, seks uger efter afslutningen af stændersamlingen i Roskilde. Det er således også muligt at aktiviteten i østifterne har inspireret landbefolkningen i Jylland.

I 1830'erne og 1840'erne blev det at petitionere stænderforsamlingen en arena for bondestanden til at deltage i politisk samtale på en lovlig måde. Her fik bønderne anledning til at mødes om og diskutere, hvordan de skulle fremstille deres sag for magthavere på den bedst mulige måde. Dette var en aktivitet, som både gav træning i politisk kommunikation og byggede netværk. Således kan man identificere udvikling i brugen af politisk argumentation, opbygning af petitionen og begrebsbrug i petitionerne mellem 1835 og 1846, hvilket jeg skal vende tilbage til.

Underskriverne af petitionerne var oftest gårdmænd og husmænd, men der optræder også en del enker og enkelte indsiddere. Det er imidlertid vanskeligt at lave statistik over underskrivernes stilling, da det var helt almindeligt ikke at anføre sin stilling efter ens underskrift. Det forekommer sandsynligt, at incitamentet til at anføre stilling til ens underskrift var mindre for de, som befandt sig nederst i det sociale hierarki.

Gennemgående kan vi se, at petitionerne til stænderforsamlingen typisk omhandlede forhold som angik samfundsindretningen eller sociale forhold i bredere forstand end det, der blot angik den enkelte eller helt lokale forhold. Som nævnt var majoriteten af petitionsmaterialet i 1700-tallet enkelt-individuers eller mindre gruppers ansøgninger om relativt individuelle forhold. Dette kunne være ansøgning om økonomisk hjælp, hvis man personligt sad i en svær økonomisk situation, ansøgning om pension, en bedre ansættelse etc.³⁶ Tendensen i petitionerne til stænderforsamlingerne er derimod, at de typisk ikke angår individuelle eller rent lokale forhold. Der er nogle undtagelser, som fx gentagne petitioner fra beboere i Nees sogn i Ringkøbing amt, som petitionerede om lov til at opføre en vejrmølle, ”fordi den uimodsigeligste Mølletrang fandt Sted i sognet.”³⁷

Der findes mig bekendt ikke studier, som har undersøgt befolkningens supplikker til kongen efter år 1800. Ser vi til Norge, kan vi dog se, at der efter 1814 sker en forandring i hvem befolkningen petitionerer. Således sendte den norske befolkning fortsat supplikker med individuelle ansøgninger til den svensk-norske konge efter 1814, mens petitioner angående

³⁶ Bjørn: ”De danske cahiers”, 148; Bregnsbo: *Folk skriver til kongen*, 215-217.

³⁷ Petition fra Nees Sogn, 20. Oktober 1840, Rigsarkivet TE15-5A; Petition fra Nees Sogn, 22. Oktober 1842, Rigsarkivet TE-15-15A. Eller petition fra beboere ved den jyske vestkyst i Ringkøbing amt, som søger om hjælp til de skader skabt under stormen i 1825 samt det indtrængende vesterhav. Petition fra forskellige sogne i Ringkøbing amt, 30. Marts 1836. Rigsarkivet TE-15-2.

generelle samfundsforhold typisk blev sendt til Stortinget.³⁸ Det er nærliggende at forestille sig, at noget tilsvarende har været tilfældet i Danmark efter 1834, således at individuelle begæringer måske i højere grad er gået til kongen end til stænderforsamlingerne.

Der indkom forskellige typer petitioner til stænderforsamlingerne. Foruden bøndernes petitioner finder man petitioner fra andre interessegrupper.³⁹ Forsamlingerne modtog også petitioner fra enkeltpersoner, som havde brugt en stor mængde tid på at sætte sig ind i et emne og stillede et mere eller mindre gennemarbejdet politikforslag. Denne type petition fremstår som en slags akademisk afhandling og står i kontrast til den typiske bondepetition, der blev afsendt fra et kollektiv og var af ikke-akademisk karakter. Den kollektive bondepetition var som regel afsendt fra beboerne i en landsby eller fra et eller flere godser, sogne eller herreder. I 1840'erne voksede de kollektive petitioner i antallet af underskrivere og således ser man især fra 1844 petitioner afsendt fra beboerne i et eller flere amter.⁴⁰

Majoriteten af de petitioner som forsamlingerne modtog i 1835-36 omhandlede ønsket om en afskaffelse af hoveriet eller at det måtte erstattes af en pengeafgift.⁴¹ Foranlediget af de mange andragender, nedsatte Roskilde Stænderforsamling en komite, som skulle behandle dette spørgsmål. Komiteen var – i overensstemmelse med majoriteten af medlemmerne af forsamlingen – modstandere af statsmagtens indgriben i hvad, man betragtede som private aftaler mellem godsejer og fæstebonde. Resultatet af forhandlingerne og komiteens arbejde blev da, at forsamlingen petitionerede kongen om ikke at gribe ind i dette forhold.⁴² Et tilsvarende udfald havde diskussionen i Viborg nogle uger senere.⁴³ På ingen af de følgende stændersessioner tog stænderforsamlingerne hoverispørgsmålet op til behandling igen, men forsamlingerne vedblev at modtage petitioner fra bønder, som udviklede deres argumentation for afskaffelsen af hoveriet, og reagerede på behandlingen af spørgsmålet i stændersalene.⁴⁴ Samtidig begyndte bønder også at petitionere om andre emner angående bondestandens kår: at deres fæste skulle omgøres til selveje eller arvefæste, en forbedring af husmandsklassens

³⁸ Grönhammar: "Folkets böner til kungen", 115-128; Hommerstad: *Politiske bønder*, 214-224.

³⁹ Fx modtog Viborg stænderforsamling en stor mængde andragender fra borgere i forskellige købstæder i 1846, som vendte sig mod forslag om almindelig værnepligt. *Tidende*, Viborg 1846, 1-7.

⁴⁰ Jvf. Note 57, 61, 67, 74.

⁴¹ *Tidende*, Roskilde 1835-36, 2186-7; *Tidende*, Viborg 1836, 166-7.

⁴² *Tidende*, Roskilde 1835-36, 76-77, 1056, 1181, 1183, 2169-2243; Jensen, *De danske I*, 427.

⁴³ Jensen: *De danske I*, 491-495.

⁴⁴ For en detaljeret diskussion af petitionernes behandling i Stændersalen i Roskilde se: Nørgaard, "Speaking through Petitions", 90-109.

kår, en udligning af forskellen mellem det piviligerede og upriviligerede hartkorn, indførelsen af almindelig værnepligt og om ændringer i tiendesystemet.⁴⁵

Organisering af og indsendelse af petitioner blev den vigtigste politiske deltagelsesform for bondestanden i 1835-1840. Petitionerne blev det primære redskab, som bonderepræsentanterne i stænderforsamlingen i Roskilde anvendte til at tale om forbedringer for landbefolkningens kår.⁴⁶ Videre gav petitionerne anledning til, at man kunne samles om at udvikle en petition og organisere petitionens udbredelse i et område. Et eksempel på en petitions tilblivelse finder vi i Holbæk amt. Initiativet til petitionen udgik fra en gruppe bønder som henvendte sig til deres stænderrepræsentant Hendrik Larsen om hjælp til at udarbejde et andragende om selvejendommens fremme. En anden mand – vistnok en skolelærer – udarbejdede andragendet. Andragendet blev derefter transporteret rundt i flere sogne, hvor det blev læst højt og tilhørerne havde mulighed for at skrive under. Underskriverne betalte et mindre beløb for deltagelse, hvilket finansierede hest og vogn samt kost for den mand, som rejste rundt med andragendet. Stænderrepræsentanten Hendrik Larsen bidrog til organiseringen af dette arbejde.⁴⁷

At petitionskulturen var en væsentlig praksis for landbefolkningens politiske deltagelse bekræftes af, at *Almuevennen* fra sin start i 1842 viede stor opmærksomhed til de petitioner, som blev produceret i landområder og sendt til stænderforsamlingerne.⁴⁸ Ydermere forsøgte bladet også at påvirke denne aktivitet. 29. juni samme år trykte bladet således en artikel, som opfordrede læserne til at sende andragender til stænderforsamlingerne.⁴⁹

I 1844 gik bladet videre og publicerede fire udkast til petitioner forfattet af skolelærer Rasmus Sørensen, som dermed kunne inspirere til eller direkte kopieres og indsendes som petitioner til forsamlingerne. Disse angik fæstes overgang til selvejendom, en udligning af uligheden i beskatning af fri og ufri hartkorn, forandringer i tiendevæsenet og forslag om almindelig værnepligt.⁵⁰ Det er velkendt, at Rasmus Sørensen sammen med husmanden Peter

⁴⁵ *Tidende*, Viborg 1838, I-VIII; *Tidende*, Viborg 1840, I-XII; *Tidende*, Viborg 1842, I-X; *Tidende*, Viborg 1844, I-XX; *Tidende*, Roskilde 1838, *Tidende*, Roskilde 1838, I-VIII; *Tidende*, Roskilde 1840, I-VIII; *Tidende*, Roskilde 1842, I-VII; *Tidende*, Roskilde 1844, I-VIII.

⁴⁶ Nørgaard: "Speaking through Petitions", 90-109.

⁴⁷ *Ibid.*; Flere talere: *Tidende*, 1840, 639-643.

⁴⁸ Se eksempelvis *Almuevennen* 17. august 1842, 14. september 1842, 21. september 1842, 19. oktober 1842, 2. november 1842.

⁴⁹ *Almuevennen* 29. juni 1842: "Hvilke Forbedringer ere der for Landalmuen at gjøre Andragender om til det forestaaende Stændermøde?"

⁵⁰ *Almuevennen* 22. maj 1844, Rasmus Sørensen: "Om Forandring i Tiendeafgiften"; *Almuevennen* 15. maj 1844, Rasmus Sørensen: "Om det fri og det ufri hartkorn"; *Almuevennen* 29. maj 1844, Rasmus Sørensen: "Om Fæstegodsets Overgang til Arvefæste eller Eiendom"; *Almuevennen* 5. juni 1844, Rasmus Sørensen: "Almindelig Vævning og almindelig Værnepligt".

Hansen fra Lundby i 1844 rejste rundt i landområderne på Sjælland, Fyn, Langeland, Lolland og i dele af Jylland for at oplyse om disse petitioner og samle opbakning og underskrifter. Dette var et meget effektivt greb, og der indkom andragender fra Sjælland, øerne og Østjylland, som var tydeligt inspireret af Sørensen's forslag. *Almuevennen* ydede dermed en betydelig indflydelse på petitionsaktiviteten, men det er værd at bemærke, at forsamlingerne også modtog mange petitioner, som ikke synes at være inspireret af Sørensen's forlæg.⁵¹

Kildematerialets repræsentativitet

Arbejdet med bondepetitionerne, deres sprog og argumentation rejser spørgsmål om kildematerialets repræsentativitet. Det er en udfordring ved petitionerne, at det kan være vanskeligt at vide, hvem der har forfattet dem og hvorvidt alle underskrifter er ægte. Der findes da også eksempler på fusk med petitioner, fx "the Duke's petition" fra 1831, hvor hertug Duke Percy af Northumberland, England, stod bag en petition mod parlamentsreform, som han havde tvunget fæstebønder til at underskrive.⁵²

I samtiden var der også flere diskussioner på Stænderforsamlingerne om petitionernes repræsentativitet.⁵³ Indvendinger mod petitioners repræsentativitet var imidlertid ikke uskyldige, men ofte fremsat af personer, som havde en interesse i at fremstille petitioner i et utroværdigt lys og i at miskreditere en sags folkelige opbakning. Angående bondepetitionerne havde godsejerstandpunktet en åbenlys interesse i at afvise petitionernes opbakning. Dels gik petitionernes indhold ofte godsejernes materielle interesser nær, og dels kompromitterede bondepetitionerne godsejerstandens rygte, når petitioner fx malende beskrev, hvordan hoverigørende bønder blev tæsket gule og blå, og at en hoverigørende karl var blevet så mishandlet, at han måtte tilses af en læge længe derefter.⁵⁴

Man kan spørge hvorvidt sprog, ideer og argumentation i bondepetitionerne skal læses som udtryk for tanker, som introduceres af lærde skrivekyndige eller om de er repræsentative for bøndernes egne tanker og ideer. Er bondepetitionerne primært repræsentative for ideer, som cirkulerede i mere lærde sfærer og gennem skrivekyndige 'dryppede' ned i bondestandens petitioner? Eller blev petitionerne måske omvendt anledning til udviklingen af en folkelig offentlighed, som var adskilt fra den borgerlige offentlighed i København, hvor

⁵¹ Jensen: *De Danske II*, 505-509.

⁵² Zaret: "Fabricating opinion", 122-146.

⁵³ Flere talere: *Tidende*, 1840, 639-643; Jensen, *De danske II*, 245-248.

⁵⁴ Petition fra Kundby sogn og Vognstrup Gods, 22.10.1835. RA TE15-7; *Tidende*, Roskilde 1838, 506. Se også: *Tidende*, Roskilde 1840, 1908-1913.

medlemmer af bondestanden var de tænkede og drivende kræfter?⁵⁵ Naturligvis er denne modsætning lidt kunstig, og det er lidet meningsfuldt at forestille sig to isolerede offentligheder uden påvirkning af hinanden. Her forsøger jeg at tegne modsætningerne groft op for at illustrere forskellige mulige tolkninger af bondepetitionerne.

Det forekommer mig, at bondepetitionerne indtil de tidlige 1840'ere blev anledning til etablering af en folkelig offentlighed i landområderne, som naturligvis var influeret af, men også adskilt fra den borgerlige offentlighed og hvor de drivende kræfter faktisk tilhørte bondestanden. Det forekommer mig også, at grænserne mellem bøndernes og deres mere lærde samtidiges aktiviteter i nogen grad udviskes efter den første stændersession, dvs. fra ca. 1841-42.

I den første stændersession 1835-1840 stod bondeaktørerne stort set alene med deres kamp for ændringer i vilkårene for landbefolkningen. Initiativet til bondepetitionerne udgik som beskrevet fra bønder, og i stændersalen kæmpede bondedeputerede en ensom kamp for at bringe landboforholdene på dagsordenen, hvilket jeg har argumenteret for andetsteds.⁵⁶ Blandt de mest innovative bondepetitioner hvad angår sprog og argumentation hører to petitioner fra 1838 og 1840, som var skrevet af gårdfæster Mads Hansen, Langeland.⁵⁷ Der synes at have været et samarbejde mellem Mads Hansen og hans stænderdeputerede, gårdejer Hans Christensen, som i 1838 og 1840 brugte stændersalen og Stændertidende, som et medie til at udbrede Mads Hansens petitioner.⁵⁸ I andre tilfælde anvendte bønderne en skriver til at sammensætte deres petition. Imidlertid kan vi ikke uden videre derfra konkludere, at ideer og argumentation, som optræder i denne type petition, derfor ikke var bøndernes egne. Det er der ikke kildemæssigt belæg for.

Først efter den første stændersession, synes der at være en øget interesse blandt nationalliberale for at skabe et samarbejde med bondestanden. Orla Lehmanns Falstertale er et eksempel herpå. Det forekommer sandsynligt at denne interesse kan have influeret petitionsaktiviteten, hvilket som omtalt også var tilfældet gennem *Almuevennen*, som fra 1842 viste interesse for den eksisterende petitionsaktivitet og også forsøgte at påvirke den, ikke mindst i 1844.

⁵⁵ Knut Dørum har identificeret udviklingen af en folkelig offentlighed i Norge fra 1814. Dørum: "Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet", 91-123.

⁵⁶ Nørgaard: "Speaking through Petitions", 90-109.

⁵⁷ Rugaard: *Fremrængende danske Bønder*, 379, 401; Christensen: *Tidende*, Roskilde 1838, 499-507; Christensen: *Tidende*, Roskilde 1840, 627-631.

⁵⁸ Nørgaard: "Speaking through Petitions", 90-109.

Der er uden tvivl behov for yderligere forskning for at efterprøve disse hypoteser. Uanset hvad kan vi i hvert fald studere sprog og argumentation i bondepetitionerne som udtryk for ideer og forestillinger, som cirkulerede i bondestanden i 1835-1846, og som der blev gjort en betydelig indsats blandt bondeaktører for at udbrede.

Politisk sprog i bondepetitionerne

Det er karakteristisk for bondepetitionerne til stænderforsamlingerne mellem 1835 og 1846, at de betjener sig af et sprog, der befinder sig i en politisk brydningstid. På den ene side anvender nogle petitioner et meget underdanigt sprog, der synes at afspejle enevældens magtstrukturer, hvor supplikanterne henvender sig til myndighederne og ydmygt beder om hjælp i deres elendighed. På den anden side finder vi petitioner, som slet ikke betjener sig af et ydmygt sprog, men i stedet stiller krav til myndighederne og taler om egne rettigheder. Dette kommer bl.a. frem i måden hvorpå petitionerne forholder sig til monarken, hvilket jeg i det følgende skal undersøge nærmere.

Kongefiguren er en tilbagevendende figur i mange bondepetitioner fra 1835-1846. Relationen mellem konge og befolkningen var et centralt element i samtidens bondekultur.⁵⁹ Claus Bjørn og Peter Henningsen har argumenteret for, at bonden opfattede sig selv som værende på bunden af samfundet, i en fortsat kamp med ”de store”, som fra bondens synspunkt udnyttede og ofte behandlede bonden uretfærdigt. I modsætning hertil opfattede bonden kongen som værende på bondens side. Hvis fx embedsmænd handlede uretfærdigt overfor bonden, så havde bønderne en tro på, at kongen måtte være uvidende om dette, og at kongen ville være bondens allierede, hvis han fik nys om sagen.⁶⁰ Dette var ikke bare et dansk fænomen, men optræder generelt i europæisk bondekultur.⁶¹ Denne forestilling stemmer udemærket overens med enevældens supplikinstitution, hvor selv de på samfundets bund havde mulighed for at petitionere kongen direkte i tilfælde af en strid med de lokale embedsmænd, som nævnt ovenfor.

I det følgende skal jeg fremdrage eksempler fra petitionsmaterialet, der viser hvordan kongen blev anvendt i bondepetitioner. I mange petitioner anvendtes ideen om, at kongen havde et særlig forhold til bondestanden. På trods af de trykkende forhold, der beskrives i petitionerne, udtrykkes der dog udelukkende taknemmelighed mod kongen i den første

⁵⁹ Bjørn: *Bonde, herremand, konge*, 59-66; Henningsen: *I sansernes vold*, 798-803. Se også Møller Jørgensen: ”Statsbygning”, 136, 140f.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ Henningsen: *I sansernes vold*, 800.

petitionsbølge 1835-36. Dette ses fx i en petition fra beboere ved den jyske vestkyst i marts 1836. Denne blev indledt med lovprisninger af kongen og en bekræftelse af kongens velvilje overfor hans undersåtter: ”vor allernaadigste Konge, der saa ofte har givet os de umiskjendeligste Beviser paa, at han med faderlig Velvillie Laaner Øre til Enhver af hans Undersaateres Allerunderdanigste Andragender”.⁶²

Her betjener underskriverne sig af en paternalistisk figur, hvor kongen fremstilles som en faderfigur og underskriverne som kongens tro undersåtter. Generelt vies der ganske meget plads i petitioner på underdanighedsfraser især i petitioner fra 1830’erne, som understreger underskrivernes underlegne position. Dette er en figur, som både bliver anvendt om kongen, men i nogle petitioner også anvendes overfor den stænderdeputerede eller stænderforsamlingen. Således skriver en gruppe bønder fra Frijsenborg gods ved Hammel til deres stænderdeputerede, møller Peder Knudstrup fra 11. distrikt: ” Men, med hvilken Fortøstning vi nu henvende os til Dem Hr. Knudstrup! henvende vort speidende Blik til den høie Stænderforsamling kan lettere føles end beskrives---.”⁶³ Det meget underdanige sprog optræder dog også i nogle petitioner fra 1840’erne, fx en petition fra husmænd i Holbæk amt om en afvikling af det dem pålagte pligtarbejde fra 1842. Husmændene håber, at ”hans Majestæt nok vil i sin Viisdom vide, efter at have erfaret vores jammerlige Tilstand, at beslutte det bedste Middel til vor Frelse.”⁶⁴

Samtidig med at disse underdanighedsfraser optræder i en række petitioner, er der også petitioner, som kombinerer udtrykt tillid til kongen med en utilfredshed med den førte politik. Et andragende fra fæstere i Holbæk amt om overdragelse af deres fæstegårde til selvejendom indeholder således mange lovprisninger af den nyligt afdøde Frederik den 6. og det meget, han har virket for bondestanden. Herefter lovpriser den nye konge Christian den 8. som har høje dyder og fortræffelige egenskaber, hvorfor – skriver bønderne – de føler sig overbevist om, at Christian den 8. vil hjælpe dem i denne sag:

Og, da vi vide, at hans Majestæt, Kongen, har endog flere Gange, i de naadigste Udtryk, udtalt sig for flere af vor Stands talrige Medlemmer, og derved givet os, som hans ringeste Undersaatter, den meest tilfredsstillende Forsikkring om hans Kongelige Naade og Bevaagenhed; ligesom at allerhøistsamme ogsaa vil, med allernaadigst Velbehag, høre og prøve de Andragender, Ønsker og Bønner, vor Tarv og Trang betræffende, som igjennem den høie Stænderforsamling bringer for

⁶² Petition fra forskellige sogne i Ringkøbing amt, 30. Marts 1836. Rigsarkivet TE-15-2. Se også petition fra fæstere ved Københavns Universitets gods: *Tidende*, Roskilde 1840, 1906-1908.

⁶³ Petition fra Frijsenborg gods, 4.04.1836. RA, Private Andragender TE15-2.

⁶⁴ Petition fra adskillige sogne i Holbæk amt, 2.-12.07.1840: RA, priv. andr. TE15-14B. Se også petition fra husmænd på Selsø Gods: *Tidende*, Roskilde 1842, 1358.

Thronens Fod, saa bestyrkes vi endmere i den Overbeviisning: at Hans Majestæt, som Enevoldsherre og Regent, ogsaa allernaadigst vil løse de Baand, der, som Levninger fra en raac og mørkere Tidsalder endnu hvile, som et tungt Aag paa mangel Fæstebondens Nakke.⁶⁵

Alligevel må samme fæstebønder dog erkende det ”meget Manglende i fuldbyrdelsen af det paabegyndte høie foretagende.”⁶⁶

Fæstebønder under Dueholm på Mors sendte 16. maj 1838 en petition, hvori de henviste til en plakat á 9. marts 1838. Denne havde klargjort, at regenten gerne så naturalhoveriet ophævet, men at han også mente, at hoveriet kun burde søges afviklet ved et passende vederlag og mindelig overenskomst mellem fæster og godsejer – altså uden statsmagtens indgriben.⁶⁷

Fæstebønderne på Mors undlod imidlertid at forholde sig til, at regeringen hermed faktisk lagde sig op ad Stænderforsamlingernes anbefalinger angående hoveriet, som diskuteret ovenfor. I stedet fokuserede deres petition primært på formuleringen om, at kongen gerne så hoveriet afskaffet. Petitionen anerkendte således ”Hans Majestæts allernaadigste Omsorg for den Klasse af Borgere, til hvilken Undertegnede Fæstebønder under Dueholm Gods paa Mors henhøre.” Fæstebønderne indvendte samtidig, at lovgivningen ikke kunne leve op til de ønsker, kongen virkelig havde. Således konkluderede de: ”[...] at samme Lovgivning i Henseende til Bestemmelsen af Hoveriets Bood og Godtgjørelse herfor lader Plads for en Vilkaarlighed, der kan tilintetgjøre alle Frugterne af Kongens faderlige Omsorg for Fæstebonden [...]”⁶⁸

I petitionen formår bønderne således på en gang at vise deres taknemmelighed og underdanighed overfor kongen, samtidig med at det antydes, at loven ikke lever op til kongens ønsker. En lignende argumentation om det ikke fuldførte ”kongelige Værk, Bondestandens Emancipation” finder vi i gårdfæster Mads Hansens petition underskrevet af gårdfæstere fra adskillige sogne på Langeland, samme år.⁶⁹

⁶⁵ Petition fra adskillige sogne Holbæk amt, 2.07.1840: RA, priv. andr. TE15-14B. Se også: Petition fra husmænd i Præstø Amt: 25.06.1842: RA, priv. andr. TE15-15B; Petition fra Holbæk amt, juni 1844. RA, priv. andr. TE15-6.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Jensen: *Dansk Jordpolitik*, 115-116.

⁶⁸ Petition fra Dueholm Gods, 16.05.1838. RA, priv. andr. TE15-10. Se også petition fra Lyngbye by og sogn, 18.01.1838. RA, priv. andr. TE15-10.

⁶⁹ Ruggaard: *Fremragende danske Bønder*, 403; Petition fra adskillige sogne på Langeland, 18.09.1838: RA, priv. andr. TE15-11A, mappe Petitionskomiteen. Se også Petition fra husmænd i Præstø Amt: 25.06.1842: RA, priv. andr. TE15-15B.

Således formåede bønder fra forskellige dele af landet at kombinere en henvendelse, som tydeligt anerkendte kongens autoritet og egen undersåt-position med en kritik af den førte politik. På den måde kunne underskriverne både være relativt kritiske overfor kongens politik uden samtidig at forbryde sig mod regenten. Kongens uskyld søges enten forklaret med uvidenhed eller at han var omgivet af nogle dårlige rådgivere. Således sender nogle beboere fra Stautrup ved Aarhus i 1840 Guds velsignelse til kongen og de af hans rådgivere, som opfører sig ordentligt: ”Gud bevare vor allernaadigste Konge! Samt hver den af hans Raadgivere der handler i samme Aand som Danmarks uforglemmelige Bernstorff.”⁷⁰ Ingen Guds velsignelse til de andre rådgivere forstås.⁷¹

Denne idé minder om et retorisk motiv, som med nogle variationer går igen hos andre stænder i den sene enevælde. Grundfiguren her er, at en aktør beskriver kongen som sin allierede (typisk på folkets side) imod en eller anden fjende. For eksempel har Jens Arup Seip i sin artikel om den opinionsstyrede enevælde identificeret en idé om en alliance mellem kongen og folket rettet mod adelen, i sidste tredjedel af 1700-tallet. Denne figur identificeres i skrifter tilhørende intelligentsiaen.⁷² Her var det altså adelen som kom mellem og forplumrede forholdet mellem folket og kongen. Marcus Rubin har lignende argumenteret for, at ”folket” ikke vendte sin utilfredshed med krigen 1807-14 og Kielerfreden mod Frederik 6., men derimod mod ”de røde fjer”; adjundanterne, som omgav ham.⁷³ Ideen om, at kongen var omgivet af nogle dårlige rådgivere optrådte også hos de nationalliberale i 1840’erne, som begrundelse for regeringens helstatspolitik, og var en gennemgående figur i martsbevægelsen.⁷⁴

Enevælden og ejendomsretten

Man kan argumentere for, at den beskrevne brug af kongefiguren udtrykker en dybt rodfæstet kongetro i bondestanden, hvilket stemmer overens med resultaterne i den eksisterende litteratur som beskrevet ovenfor. Samtidig kan man også fortolke det som en instrumentel brug af kongefiguren, der anvendes til at fremsætte en grundlæggende kritik af landbopolitikken – eller i enkelte tilfælde endda til at antyde, at bondestandens emancipation er kongens politik.

⁷⁰ Petition fra Stautrup og Ulstrup, 7.10.1840: RA, priv. andr. TE15-5B.

⁷¹ Se også: Petition fra Hasle, Aarslev, Maarslet, Malling, Brabrand m.fl. byer, ingen dato 1844. RA, priv. andr. TE15-6; Petition fra Vidskinge, Bregninge, Søby og Hallenslev sogne, ingen dato 1844. RA, priv. andr. TE15-13.

⁷² Seip: ”Teorien”, 444-446.

⁷³ Rubin: *1807-14*, 560-62.

⁷⁴ Nørgaard: ”Kongefiguren”, 235-237.

Allerede i enkelte petitioner fra 1838, men særligt fra 1840, anvendes kongefiguren og enevælden instrumentelt i et politisk sprog, som ikke er præget af underdanighed og ydmyghed, men i stedet udtrykker stærk utilfredshed med den eksisterende politik, stiller krav og taler ud fra ideer om bondestandens rettigheder. Her følger bondepetitionerne nogenlunde tendensen i den borgerlige offentlighed, hvor regeringsskiftet i 1839 medførte en øget kritik af kongen og kongens rolle i staten, dog med den nuancering at kritikken optræder i petitionerne allerede fra 1838.

Et argument, der optræder ofte, er, at kongen er enevældig. Fordi kongen er enevældig er der ikke nogle samfundsindretninger, han ikke kan ændre. Dette argument begynder at optræde i Mads Hansens petition fra 1838, som reaktion på Roskilde og Viborg stænderforsamlingers afvisning af de mange hoveripetitioner i 1835-36. Forsamlingerne konkluderede som nævnt, at staten ikke kunne gøre indgreb i de 'private' hoverioverenskomster, som var indgået mellem godsejer og fæstere, både fordi dette ville være et brud på frit indgåede kontrakter og da det ville være et brud på godsejernes ejendomsret. Herimod indvendte bondepetitioner – og bonderepræsentanter i stænderforsamlingerne – at når nu kongen var enevældig, så havde han også mulighed for at gribe ind i dette forhold.⁷⁵

Enevælden er i denne tankegang hævet over alle individuelle privilegier og rettigheder. I stændersalen udtrykte gårdmand og deputeret Hans Christensen en lignende overbevisning med en optræden i 1840, hvor han læste en af Mads Hansen skreven petition op, for umiddelbart derefter at trække petitionen tilbage. Det gjorde han med begrundelsen, at bønderne for nylig havde haft anledning til at aflevere samme petition til kongen. Kongen havde ved den lejlighed, ifølge Christensen, forsikret bønderne om, at han ville tage sagen under grundig behandling. Det forekommer besynderligt at læse et andragende op, som man på forhånd har besluttet at trække tilbage, hvis Christensens optræden da ikke skal læses som en demonstration af, at han selv og de bønder han repræsenterede, havde mistet tilliden til Stænderforsamlingens evne til at hjælpe landbefolkningen, som i stedet satte sin lid til kongen.⁷⁶

Hans Jensen identificerer enevælde-argumentet hos Rasmus Sørensen og hans petitionsarbejde i 1844, men det er altså en figur, som optræder i bondepetitioner allerede i

⁷⁵ Petition fra adskillige sogne på Langeland, 18.09.1838: RA, priv. andr. TE15-11A, mappe Petitionskomiteen; petition fra Præstø og Sorø amter, 10.06.1844: RA, priv. andr. TE15-13; Larsen: *Tidende*, Roskilde 1840, 616.

⁷⁶ Christensen: *Tidende*, Roskilde, 627-631. Se også Nørgaard: "Speaking through Petitions", 104-108.

1838.⁷⁷ Hermed justerer en inddragelse af bondepetitionerne også det billede, som er fremtrædende i den eksisterende litteratur, at det især var med *Almuevennens* oprettelse i 1842 og Rasmus Sørensen og Peter Hansens agitation fra 1844, at bondestanden fik sat ord og tænkning på deres følte frustration og undertrykkelse. Naturligvis fik disse initiativer stor betydning, men nok så interessant viser bondepetitionerne, at elementer af den argumentation som optræder i *Almuevennen* var inspireret af ideer, som allerede optræder i bondepetitioner i 1830'erne. Ligeledes byggede Rasmus Sørensen og Peter Hansens petitionsaktivitet på en praksis, som allerede var veletableret i 1830'erne.

I 1844 bliver enevælde-argumentet imod ejendomsretten noget skærpet. Her synes Rasmus Sørensens udkast til petitioner, trykt i *Almuevennen*, at have haft stor indflydelse og optræde i forskellige udlægninger og nogle afskrifter.⁷⁸ I en petition fra forskellige byer ved Aarhus heriblandt Hasle og Aarslev argumenterer beboerne for, at den ejendomsret, som godsejere i stænderforsamlingerne har påberåbt sig ikke er en ejendomsret: ”Thi her er ingen Eiendomsret for de privilegerede Jordrotter at støtte sig paa, men blot en Begunstigelse af Kongelig Naade, som vor nuværende souveraine Konge har samme Magt til at fratage Dem”⁷⁹ Det udtrykkes i anden en petition fra Bregninge, Føllenslev m.fl. sogne, at ”kongen og staten” har ”Overeiendomsret til at ophæve Uret og gjøre Ret” – at kongen har en overejendomsret, som er hævet over godsejernes ejendomsret.⁸⁰

Flere petitioner fra 1844 går videre og argumenterer for, at kongen ikke bare har ret, men også pligt til at gribe ind i de eksisterende forhold. I flere andragender, som følger Rasmus Sørensens forlæg, argumenteres der for, at det med enevældens indførelse i 1660 blev kongens opgave at indføre statsborgerlig lighed, således at ”alle Landets Børn” kom under samme vilkår. Denne ”Opgave” synes enevælden ikke at have løst, skriver de, da bondestanden fortsat er undertrykt til ”Aristokratiets besynderlige Begunstigelse”.⁸¹ På den

⁷⁷ Jensen: *De danske II*, 503-510; Petition fra adskillige sogne på Langeland, 18.09.1838: RA, priv. andr. TE15-11A, mappe Petitionskomiteen.

⁷⁸ *Almuevennen* 22. maj 1844, Rasmus Sørensen: ”Om Forandring i Tiendeafgiften”; *Almuevennen* 15. maj 1844, Rasmus Sørensen: ”Om det fri og det ufri hartkorn”; *Almuevennen* 29. maj 1844, Rasmus Sørensen: Om Fæstegodssets Overgang til Arvefæste eller Eiendom”; *Almuevennen* 5. juni 1844, Rasmus Sørensen: ”Almindelig Væbning og almindelig Værnepligt”.

⁷⁹ Petition fra Hasle, Aarslev, Maarslet, Malling, Brabrand m.fl. byer, ingen dato 1844. RA, priv. andr. TE15-6; Tilsvarende argument optræder om kongens ret til at forandre tiendesystemet: Petition fra Merløse og Tuse Herred, Juli 1844a: RA, priv. andr. TE15-6.

⁸⁰ Petition fra Bregninge, Føllenslev m.fl. sogne, ingen dato 1844: RA, priv. andr. TE15-13.

⁸¹ Petition fra Merløse og Tuse Herred, Juli 1844b: RA, priv. andr. TE15-6; Petition fra Kundby, ingen dato 1844: RA, priv. andr. TE15-13; Petition fra Kundby, Butterup, Tuse, Søstrup, Gislinge, Hagested, Udby m.fl. sogne, September 1844: RA, priv. andr. TE15-13.

baggrund argumenterer petitionerne for, at det er utænkeligt, at kongen vil vedblive at opretholde forskellene i hartkornets beskatning.

Imod et formodet argument om, at en udjævning af jordens beskatning igen vil blive mødt med argumenter fra godsejerstandpunktet om, at dette vil være et indgreb i deres ejendomsret, argumenteres der for, at ”Saasart altsaa Kongen maatte finde at det hverken var i Hans eller Landets og Undersaaternes Interesse fremdeles at opretholde disse Privelegier, da forekommer det os, at han, som Souverain, ikke allene er berettiget, men ogsaa forpligtet til, at indskrænke eller aldeles at ophæve dem.”⁸² Netop fordi kongen var enevældig havde han altså pligt til at udjævne ulighederne mellem undersåtterne med magt.

Det er en gennemgående tendens ved de petitioner, jeg her har fremhævet, at petitionerne anvender kongen til at legitimere og styrke deres anmodning. Alligevel synes der meget langt mellem den konge, der i nogle petitioner er højt hævet over sine ydmyge undersåtter, som håber på kongens frelse, og relationen mellem kongen og bonden i andre petitioner, hvor underskriverne går så langt som til at stille krav til kongen og antyde, at kongen har pligter, som han ikke har levet op til. Argumentationen bliver som nævnt skærpet fra 1844, hvor indflydelsen fra *Almuevennen* var stærk, men mange af argumenterne ses allerede i 1830'erne.

Endelig udvikles og skærpes argumentet om, at kongen er omgivet af nogle dårlige rådgivere efter Bondecirkulæret i 1845, som for en kort periode satte strenge rammer for landbefolkningens forsamlingsmuligheder. I en meget fornærmet petition fra 1846 klager bønder i Holbæk amt over at Kancelliet har gjort et ”Indgreb i Landets Lov og i Bondestandens Rettigheder”. Og ikke bare bondestandens, men også kongens rettigheder, da Kancelliet ifølge underskriverne har påtaget sig lovgivende myndighed, som kun tilfalder kongen. I petitionen fremstilles det som om kongen var uvidende om cirkulæret. Underskriverne var således såsnart de hørte om cirkulæret overbeviste om ”at hans Majestæt vilde hæve det”. Kancelliet har ifølge underskriverne ”overskredet sin Myndighed og paadraget sig Ansvar”, hvormed de har fornærmet kongen. ”[...] at de Cancellie- Deputerede ved at sætte sig paa Lovgiversædet have tiltaget sig en Myndighed, som ingen Undersaat tilkommer, og derved fornærmet Kongens souveraine Magt og Rettighed.”⁸³

⁸² Ibid.

⁸³ Petition fra Holbæk Amt, juli 1846: RA, priv. andr. TE15-16. Petitionen blev indsendt efter cirkulæret igen var ophævet, og således var dets ærinde ikke en afskaffelse af cirkulæret, men en klage over det ulovlige indgreb i deres rettigheder, som cirkulæret havde været.

I denne petition kombineres argumentet om kongens uvidenhed og de dårlige rådgivere med en stærk iscenesættelse af kongens alliance med bondestanden. Ydmygheden er erstattet af forurettelse over overgreb og en italesættelse af bondestandens rettigheder.

Rettighedsbegrebet er ellers ikke et, bondepetitionerne benytter sig meget af, og her knyttes bondestandens rettigheder til kongens enevælde. Igen anvendes kongefiguren og enevælden til at styrke bøndernes krav.

Afsluttende bemærkninger

I denne artikel har jeg undersøgt bondestandens petitioner til de nye repræsentative stænderforsamlinger i Roskilde og Viborg. Jeg har argumenteret for, at organiseringen af stænderforsamlingernes arbejde var influeret af enevældens supplikkultur. Endvidere, at introduktionen af stænderforsamlingerne ændrede enevældens supplikkultur, idet man hermed introducerede et repræsentativt element til denne. Petitioner indkom til stænderforsamlingerne fra landområder i hele landet og gav anledning til, at landbefolkningen kunne deltage i og eksperimentere med politisk kommunikation på en lovlig måde. Bondepetitionerne er et oversat kildemateriale til politiske ideer og argumenter, der cirkulerede i bondestanden i Danmark 1835-1846.

Petitionsbevægelsen i den danske landbefolkning i 1835-1846 ligger både i forlængelse af enevældens supplikkultur og repræsenterer samtidig et nybrud i retning af moderne politik. På den ene side trækker petitionsbevægelsen på en etableret suppliktradition, hvor bondestanden har henvendt sig til myndigheder med klager og bøn om hjælp. På den anden side bryder petitionsbevægelsen med denne. Petitionerne var kollektive og ikke individuelle, de talte på vegne af standsinteresser og sigtede til generelle samfundsændringer. Petitionerne gav også anledning til organisering og netværksdannelse, når underskrifter skulle indsamles i landområder. Tradition og nybrud influerer også sproget i petitionerne. Her har jeg identificeret et sprog, som både var influeret af enevældens hierarkiske samfundsstruktur, men som også var influeret af mere moderne politisk tænkning, hvor afsenderne talte ud fra standsinteresser og rettigheder. Dette er undersøgt gennem en analyse af, hvordan petitionærerne forholdt sig til monarken.

Var den beskrevne kongetroskab, der kommer til udtryk i mange petitioner, et udtryk for reel kongetroskab? Eller var den snarere et overlagt retorisk valg, som nogle petitioner bevidst brugte for at styrke deres argumentation mest muligt? Ser vi til den eksisterende litteratur, er det ikke noget, der er blevet stillet spørgsmål til. Billedet af den uuddannede og politisk udygtige bonde stemmer overens med fremstillingen af den kongetro bondestand,

som naivt tror, at kongen kan løse dens problemer, som det fremstilles hos Hans Jensen.⁸⁴ Ved læsning af bondepetitionerne 1835-46 er jeg ikke overbevist om, at her bare er tale om naiv kongetroskab. Argumentationen i bondepetitioner fremstår i mange tilfælde som velovervejede politisk argumentation, som arbejder for specifikke standsinteresser. Petitionerne fungerer som svar på den ejendomsretsdiskurs, der prægede stænderforsamlingerne og specielt godsejerstandpunktet. Det forekommer paradoksalt, at bondepetitionerne med den ene hånd beskriver kongen som uvidende og uskyldig og med den anden hånd understreger kongens enevældige magt.

I hvert fald kan vi konkludere, at petitionærerne havde en interesse i at fremstå som kongetro, og at de brugte den italesatte forbindelse mellem kongen og bonden til at legitimere og styrke deres kamp for bedre forhold. Det i en situation, hvor de befandt sig i en underlegen position overfor deres primære modstandere, godsejerne. Endelig kan man indvende, at det naturligvis er muligt både at være meget kongetro og samtidig bruge denne overbevisning instrumentelt. Bondepetitionerne giver uanset anledning til at udfordre forestillingen om en naiv og politisk udygtig bondestand, der ikke kan sammensætte et godt argument og bruge retoriske virkemidler til egen fordel.

Utrykt materiale

Rigsarkivet (RA), Den Kongelige Kommisarius ved Provinsialstænderne for Østifterne og Nørrejylland (1835-1846), Private Andragender (1835-1846).

Litteraturliste

Agnés, Benoît: "A Chartist Singularity? Mobilizing to Promote Democratic Petitions in Britain and France, 1838-1848", *Labour History Review*, 78 (1), 2013, 51-67, doi: 10.3828/lhr.2013/4,
Almuevennen 17.08.1842.
Almuevennen 14.09.1842.
Almuevennen 21.09.1842
Almuevennen 19.10.1842.
Almuevennen 2.11.1842.

⁸⁴ Jensen, *De danske II*, 510. Spørgsmålet er til gengæld stillet til studiet af norske bondeaktioner under enevælden. Dørum: *Fra undersøgt til medborgar*, 62-66.

- Andersen, P. M.: "Den "fule folkeforfører" Peder Hansen, Lundby", *Historisk Samfund for Præstø Amt*, Ny række (4), 1956, 295-324.
- Ben-Bassat, Yuval: *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, London: I.B. Tauris, 2013.
- Bjørn, Claus: " »De danske cahiers« Studier i bondereaktionerne på forordningen af 15. april 1768", *Landbohistorisk tidsskrift: Bol og By*, 5 (2), 1983, 145-170.
- Bjørn, Claus: *Bonde, Herremand, Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København: Gyldendal, 1981.
- Bjørn, Claus: "Landbruget 1830-1860". I Claus Bjørn (red.) *Det danske landbrugs historie III. 1810-1914*, Odense: Landbohistorisk Selskab, 1988, 94-123.
- Blickle, Peter (red.): *Gemeinde und Staat im Alten Europa*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1998.
- Bregnsbo, Michael: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres function i den dansk-norske enevælde I 1700-tallet*, Haderslev: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1997.
- Carpenter, Daniel og Doris Brossard: "L' éruption patriote: The Revolt against Dalhousie and the Petitioning Explosion in Nineteenth-Century French Canada", *Social Science History*, 43 (3), 2019, 453-485, doi: 10.1017/ssh.2019.23.
- Clemmensen, Niels: "Peder Hansen, Lundby – tradition eller nybrud i bondepolitikken", *Historie/Jyske Samlinger*, Ny række (14), 1983, 668-674.
- Costa, Ravi De: "Identity, Authority, and the Moral Worlds of Indigenous Petitions", *Comparative Studies in Society and History*, 48 (3), 2006, 669-98, doi: 10.1017/S0010417506000260.
- Christiansen, Palle Ove: *A manorial world. Lord, Peasants and Cultural Distinctions on a Danish Estate 1750-1980*, Oslo: Scandinavian University Press, 1996.
- De, Rohit og Robert Travers: "Petitioning and Political Cultures in South Asia: Introduction.", *Modern Asian Studies*, 53 (1), 2019, 1-20, doi: 10.1017/S0026749X18000537.
- Dissing, Thøger: "Sognefoged Hans Cristensen, Vejstrup, som stænderdeputeret", *Svendborg Amt Aarsskrift*, 27, 1934, 96-138.
- Dørum, Knut: *Frå undersått til medborgar. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884*, Oslo: Samlaget, 2016.

- Dørum, Knut: "Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet. Dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814-1850", *Historisk tidsskrift (Oslo)*, 92 (1), 2013, 91-123.
- Grönhammar, Ann: "Folkets böner til kungen". I Barbro Bursell, Else Braut og Carl Zarmén (red.) *Brødrfolkenes vel: Brödrfolkenes Väl. Unionen 1814-1905*, Stockholm: Livrustkammaren, 2005, 115-128.
- Helgesen, Kari: "Supplikker på 1700-tallet – et lite brukt kildemateriale", *Heimen*, 2, 1982, 93-100.
- Helgesen, Kari: "Supplikken som kvinnehistorisk kilde", *Historisk Tidsskrift*, 61 (3), 1982, 258-264.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark I-II*, Landbohistorisk Selskab, 2006.
- Hommerstad, Marthe: *Politiske bønder. Bondestrategene og kampen om demokratiet: 1814-1837*, Oslo: Scandinavian Academic Press, 2014.
- Huzzey, Richard og Henry Miller: "Petitions, Parliament and Political Culture: Petitioning the House of Commons, 1780–1918", *Past & Present*, 248 (1), 2020, 123-64, doi: 10.1093/pastj/gtz061.
- Jaffe, James A.: "The Languages of Petitioning in Early Colonial India", *Social science history*, 43 (3), 2019, 581–597, doi: 10.1017/ssh/2019.17.
- Janse, Maartje: "'What Value Should We Attach to All These Petitions?': Petition Campaigns and the Problem of Legitimacy in the Nineteenth-Century Netherlands", *Social science history*, 43 (3), 2019, 509–530, doi: 10.1017/ssh.2019.18.
- Jensen, Hans: *De danske Stænderforsamlingers historie 1830-1848 I*, København: J.H. Schultz Forlag, 1931.
- Jensen, Hans: "Bondecirkulæret af 8. November 1845", *Historisk Tidsskrift*, 9 (2), 1923, 171-232.
- Jensen, Hans: *De danske Stænderforsamlingers historie 1830-1848 II*, København: J.H. Schultz Forlag, 1934.
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919. Anden Del. Fæstevæsenets Afvikling og Jordlovgivningen i Perioden 1810-1919*, København: Gyldendal/Nordisk Forlag, 1945.
- Johansen, Jens Chr.: "Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden i 16.-18. århundrede", *Fortid og Nutid*, 1995, 111-127.
- Jørgensen, Erik Stig: "Hoverispørgsmålet i og omkring stænderforsamlingen i Roskilde 1835-36". I Svend Gissel: *Landbohistoriske Studier tilegnede Fridlev Skrubbeltang på*

- halvfjerdsårsdagen den 5. august 1970*, København: Landbohistorisk Selskab, 1970, 199-227.
- Jørgensen, Erik Stig: ”Politisk aktivitet og politisk organisation i den danske landbefolkning 1835-1866”. I K. Sørensen *Venstre. 50 år for folkestyret*, København: Forlaget Liberal, 1979, 13-44.
- Karpantschof, René og Flemming Mikkelsen, F: “Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899”, *Temp - Tidsskrift for Historie*, 4 (7), 2013, 50-78.
- Knudstorp, Annette: ”Bondevennerne, bonden og fæstesagen”, *Landbohistorisk Tidsskrift: Bol og By*, 6, 1984, 143-164.
- Kümin, Beat og Andreas Würglér: “Petitions, Gravamina and the Early Modern State: Local Influence on Central Legislation in England and Germany (Hesse)”, *Parliaments, Estates & Representation*, 17, 1997, 39–60, doi: 10.1080/02606755.1997.9627013.
- Maliks, Jakob: *Vilkår for offentlighet: sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770*. Ph.d.-afhandling, Norges Tekniske og Naturvidenskabelige Universitet, 2011.
- Miller, Henry: “Petition! Petition!! Petition!!!”: Petitioning and the Organisation of Public Opinion in Britain, 1800–1850”. I Henk te Velde og Maartje Janse (red.) *Organising Democracy: Reflections on The Rise of Political Organisations in the Nineteenth Century*, Cham: Springer International Publishing Palgrave Macmillan, 2018, 43-61, doi: 10.1007/978-3-319-50020-1.
- Miller, Henry: “Introduction: The Transformation of Petitioning in the Long Nineteenth Century (1780-1914)”, *Social science history*, 43 (3), 2019, 409–429, doi: 10.1017/ssh.2019.18.
- Munck, Thomas: “Petitions and ‘legitimate’ Engagement with Power in Absolutist Denmark 1660-1800”, *Parliaments, Estates & Representation*, 38(3), 2018, 378-91, doi: 10.1080/02606755.2018.1532654.
- Møller Jørgensen, Claus: “Statsbygning, etnosymbolisme og Danmarks historie i 1700-tallet”, *Historisk Tidsskrift*, 117 (1), 2017, 119-146.
- Nubola, Cecilia og Andreas Würglér: *Operare la resistenza. Suppliche, gravamina e rivolte in Europa (secoli XV-XVIII)/Praktiken des Widerstandes: Suppliken, Gravamina und Revolten in Europa (15.-19. Jahrhundert)*. Bologna: Societa editrice il Mulino, 2006.
- Nørgaard, Anne Engelst: “Kongefiguren i politisk retorik, 1848-1849”. I Rasmus Glenthøj m. fl.: *Konge og Kirke. Festskrift i anledning af Michael Bregnsbos 60-års dag*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2022, 225-241.

- Nørgaard, Anne Engelst: "Speaking through Petitions. Peasant Farmers in the Nascent Democracy, Denmark 1830s", *Journal of Modern European History*, 21 (1), 2023, 90-109, doi: 10.1177/16118944221146898.
- Poole, Robert: "Petitioners and Rebels: Petitioning for Parliamentary Reform in Regency England", *Social science history*, 43 (3), 2019, 553–579, doi: 10.1017/ssh.2019.22.
- Rian, Øystein: *Sensuren I Danmark-Norge: Vilkårene for Offentlige Ytringer 1536-1814*. Oslo: Universitetsforlag, 2014, doi: 10.7557/4.3562.
- Rubin, Marcus: *1807-14: Studier til Københavns og Danmarks historie*, P.G. Philipsens Forlag, København 1892.
- Rugaard, D.E.: *Fremragende danske Bønder før og nu: Smaa livsskildringer og Tidsbilleder*, København, 1871.
- Skovgaard-Pedersen, Vagn: *Tiden 1814-1864*, København: Gyldendal, 1985.
- Sørensen, Rasmus, *Almuevennen*: "Om Forandring i Tiendeafgiften", 22.05.1844.
- Sørensen, Rasmus, *Almuevennen*: "Om det fri og det ufri Hartkorn"; 15.05.1844.
- Sørensen, Rasmus, *Almuevennen*: "Om Fæstegodsets Overgang til Arvefæste eller Eiendom", 29.05.1844.
- Sørensen, Rasmus, *Almuevennen*: "Almindelig Væbning og almindelig Værnepligt", 5.06.1844
- Seip, Jens Arup: "Teorien om det opinionsstyrte enevelde", *Historisk Tidsskrift* (Oslo), 38 (2), 1958, 397-463.
- Stender-Petersen, Ole: "Husmandsagitatoren Peder Hansen, Lundby", *Historisk Samfund for Præstø Amt*, Ny række (5), 1961, 189-219.
- Supphellen, Steinar: "Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet". I Steinar Imsen og Steinar Supphellen (red.): *Studier i norsk historie 1537-ca. 1800*. Drammen: Universitetsforlaget, 1984, 81-108.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens, Lolland-Falsters Stifter samt for Island og Færøerne*. København og Roeskilde: Brødrene Berling, Årgang 1836-1846.
- Tidende for Forhandlingerne ved Provindsialstænderne for Nørre-Jylland*. Viborg: R.P. Dons, Årgang 1836-1846.
- Vammen, Hans: *Den tomme stat. Angst og ansvar i dansk politik 1848-1864*, København: Museum Tusulanum, 2011.
- van Voss, Lex Heerma: "Introduction", *International Review of Social History* 46, 2001, 1-10, doi: 10.1017/S0020859000100030X.

- Würgler, Andreas: "Voices From Among the 'Silent Masses': Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe", *International Review of Social History* 46, 2001, 11-34, doi: 10.1017/S00208590001000311.
- Zaret, David: *Origins of Democratic Culture: Printing, Petitions and the Public Sphere in Early Modern England*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Zaret, David: "Petition-and-Response and Liminal Petitioning in Comparative/Historical Perspective", *Social Science History*, 43 (3), 2019, 431-451, doi: 10.1017/ssh.2019.16.
- Zaret, David: "Fabricating Opinion. The Duke of Northumberland's subscription campaign for petitions to parliament against the 1831 Reform Bill", *Parliaments, Estates and Representation*, 42 (2), 2022, 122-146, doi: 10.1080/02606755.2022.2084292.

ANNE ENGELST NØRGAARD
FØRSTEAMANUENSIS, PH.D.
INSTITUTT FOR HISTORISKE OG KLASSISKE STUDIER
DET HUMANISTISKE FAKULTET, NTNU
ANNE.E.NORGAARD@NTNU.NO